

РЕЦЕНЗІЇ

© 2005 В. С. Бігун

ЖИТТЯ Г. Л. А. ХАРТА. КОШМАР І БЛАГОРОДНА МРІЯ

(Рец. на книгу: *Lacey Nicola. A Life of H. L. A. Hart. The Nightmare and the Noble Dream.* – Oxford: Oxford University Press, 2004. – 422 p.)

Зазвичай, ми знаємо вченого за його працями, але чи знаємо ми його таким чином як людину? Життя й, зокрема, особистий досвід вченого, думаю, погодяться усі, впливає на його наукові погляди. Але як, яким чином і чи ми знаємо, й, якщо так, то наскільки про цей досвід? Як б не була відповідь на це питання, ми розуміємо, що правознавство – це певний мікросвіт, співтовариство, в якому, треба визнати, ми теж судимо про праці вченого, зважаючи на його особистість. Пригадується, коли автор цих рядків розпочинав займатися наукою, його здивувало, як досвідчені вчені при називанні певного імені іншого вченого несхвально махали головою, даючи зрозуміти, що читати праць такого автора категорично не будуть. Проте, це зовсім не стосується героя рецензованої нами праці, інтелектуальна біографія про якого визнана однією з кращих у 2005 році. Та й, прочитавши її, серйозний правознавець з новим натхненням заглибиться в читання праць, на цей раз наче прекрасно знаючи й розуміючи його автора.

Харт став відомим правознавцем в Україні останніми роками, – завдяки, як кажуть спеціалісти вартим кращого, перекладу його основної праці, – “Концепція права”. Проте для поколінь західних правників Харт відомий як найвидатніший філософ права ХХ ст. Хоч дехто, як-от автор біографії, називає Харту скромніше (найвидатніший англословний філософ права, певно, не забуваючи про Г. Кельзена, біографію про якого завершує вже відомий українським правознавцям С. Полсон), видавництво Оксфордського університету має рацію. Презентуючи книгу, воно відзначає, що науковість Харту спричинила до еволюції в вивченні права, тоді як сам вчений дав імпульс лібералізації суспільства 1960-их. Проте поряд з зовнішнім успіхом, особисте життя Харту було вкрай суперечливим і проблемним. Єврейське походження, амбівале-

нтна сексуальність, складний шлюб засвідчують психологічні труднощі, з якими його довелося мати справу; тоді як звинувачення у шпіонажі (на користь СРСР), хоча вони й не справилися, ледь не зруйнували всю його від початку прогнозовано блискучу кар’єру.

Книга, написана професором права Лондонської школи економіки Ніколи Лейсі, надзвичайно цікава, зокрема, тому, що дає глибокий й детальний психологічний аналіз й написана на основі спогадів автора та його близьких, щоденників, нотаток і листування Харту.

Біографія, проте, детально розповідає й про наукове життя Харту. Й перед тим, як продовжити цю тему, опишемо її структуру. Вона складається з 4 частин і 13 розділів, з низкою додатків та фотографій, які дають нам певне уявлення про віхи життя вченого:

Частина I: Північ і Південь: 1. Гаррогейт, Челтенгем, Бредфорд. 2. Оксфордський вчений. 3. Успіх, виборений з невдачі: Лондон і бар (правництво);

Частина II: Зміна і продовження: 4. Дженіфер, 5. Від корпорації правників до військової розвідки: M15, шлюб і батьківство. 6. Оксфорд з іншого боку рубежу;

Частина III: Золота ера: 7. Продаючи філософію правникам: кафедра юриспруденції, 8. Американська юриспруденція очима англійця: Гарвард 1956-7, 9. Право з позиції філософії: причинний зв’язок в праві, Концепція права, 10. Захід і Схід, Каліфорнія та Ізраїль: право, свобода і моральність; відвідини Кельзен; моральність кримінального права, 11. Дисципліна, покарання та відповідальність;

Частина IV. 12. Стара і молода гвардія: Бен-там і Браzenовс, 13. Кошмар і благородна мрія.

Харт (1907-1992) закінчив Оксфордський університет у 1932 році й успішно займався юридичною практикою. Під час Другої світової війни (за станом здоров’я не призваний в діючу армію) зразково відпрацював в зовнішній розвідці Великобританії. Він з “відразою, не говорячи вже про тошноту” думав про повернення до прак-

тики. Причини такого відношення: не тільки переоцінка правильності рішення обрати професію правника, але й ненависть “до антисоціальної чи, принаймні, асоціальної” ролі правника, які часто зайняті тим, як багатих зробити ще багатшими й при цьому робити вигляд соціально корисних співгромадян. Відтак повернення до Оксфорду в 1945 році було закономірним рішенням, тим паче, що захоплення філософією не полишало його ніколи. В Оксфорді, життя, традиції якого цікаво й предметно описані в праці, Харт спочатку викладає філософію і є наставником студентів, а в 1952 р. обіймає славетну кафедру юриспруденції. Її колись посідали професори Генрі Мен і Павло Виноградов.

Харт починає викладати юриспруденцію, так називають правову філософію чи філософію права в Великобританії. До Харта відзначає Лейсі вивчення юриспруденції представляло собою освоєння технічного правового аналізу, з прискіпливою увагою до деталей й праць авторів про різноманітні правові концепції, як-от власність, володіння, корпорація тощо. Харт же спробував “дати загальну картину права”, “дійсну, на відміну від ідеальної, природи права” (С. 4). Дійсно, “Концепція права”, зібрання лекцій Харта, утверджує позитивістський погляд на те, що право не є творінням Бога чи природи, а, натомість, системою правил поведінки, які не обов’язково мають відношення до моральності. Разом з тим, відзначав Харт право є творінням суспільства, винаходом людини, й владність права впливає не з їхнього змісту, а їхнього джерела, яке закладене в відмінно інституціоналізованій системі соціального визнання. Харт на прикладі про лівосторонній рух (у нас – правосторонній рух) доводить, що це правило має своїм джерелом визнання його як такого, визнання обов’язковості цього правила. Це ж стосується й норм права (С. 5).

Визначною подією для Харта й для філософії права загалом була праця в 1956-57 рр. в Гарвардському університеті, які запам’яталися його відомою дискусією з Л. Фуллером. Проте не менш цікавою була його дискусія, й справжні публічні дебати з Кельзенем у 1961 р. (останньому було майже 80). Запам’яталися вони не тільки інтелектуальним напруженням, але й падіння в кінці Харта зі стільця, коли Кельзен проголосив: “Норма є норма”.

В 1969 р. йде у відставку й полишає кафедру обраному Р. Дворкіну, котрий з самого початку критикував Харта.

Харт – представник аналітичної юриспруденції та юридичного позитивізму (зокрема юридичного неопозитивізму). Автор багатьох праць із загальної теорії, філософії та етики права, кримінального та деліктного права тощо (“Концепція права” (1961, 1994), “Причинний зв’язок у праві” (у співавторстві, 1959, 1985), “Право, свобода, моральність” (1963), “Моральність кримінального права” (1965), “Покарання і відповідальність” (1968), “Бентамські нариси” (1982), “Нариси юриспруденції та філософії” (1983) та інші. Х. вважається найвизначнішим англ. філософом права ХХ ст.

Погляди Харта сформувалися під впливом лінгвістичної філософії (зокрема Л. Вітгенштейна, Г. Райта, Дж. Л. Остіна) та юридичного позитивізму (зокрема поглядів І. Бентама, Дж. Остіна).

Х. використовував методи аналітичної філософії для системного аналізу і критичної оцінки природи правових систем, їхньої ролі в суспільстві, усталених правових доктрин та практики. Вважаючи, що запропоноване Дж. Остіном (1790-1859) поняття та визначення права (сукупність загальних наказів, виданих вищим органом політичної влади чи політичним сувереном, що примусово здійснюються під страхом покарання, виконуваних як звичка більшістю населення) є нездатним пояснити низку важливих рис та проявів правової системи, Х. натомість запропонував власну концепцію права.

Право (правова система), на думку Х., є складною системою право-регулятивної та нормативної поведінки, що складається із поєднання правил (норм) “первинних” (правила-зобов’язання) і “вторинних” (правила-визнання, правила-змін, правила-санкції) та їхньої взаємодії. Вчений вважав, що “вторинні” правила констатуються не державою, а практикою: вони діють в разі їхнього ефективного прийняття в якості звичної нормативної практики представників судової влади та уповноважених офіційних осіб. Саме ці правила провадять механізм для офіційної ідентифікації, адміністрування та застосування “первинних” правил. Для функціонування правової системи необхідно й достатньо, на думку Х., щоб правила поведінки дотримувалися усіма й щоб, правила-визнання критеріїв правової дійсності, правила-змін і правила-рішення сприймалися офіційними особами, що займаються правозастосуванням, в якості всезагального стандарту офіційної поведінки.

Харт, у дусі позитивістської традиції, строго розмежував поняття права та моральності й виключав останню зі “вторинних” правил “визнання”. У співвідношенні моральності та права,

вчений виділяв фактичні, концептуальні, аналітичні та моралістичні питання, а також два аспекти “моральності”. Перший – сукупність моральних принципів і переконань, прийнятих суспільством (позитивна моральність), другий – сукупність таких моральних принципів і переконань, що незважаючи на їхнє прийняття у суспільстві, можуть пройти через горнило раціонального критичного аналізу. Тому, на думку Х., обґрунтованість примусової реалізації суспільством моральних принципів і переконань (позитивної моральності) з допомогою кримінального права залежить від обґрунтування примусового дотримання норм позитивної моральності. Застосовуючи це положення для вирішення практичних завдань, Х. вважав, що кримінальне право має забороняти та карати таку поведінку, яка завдає шкоди (“принцип шкоди” Дж. С. Мілля), а лише сам факт того, що певний акт визнається суспільством непристойним не є достатнім аргументом на користь його заборони.

Харт, розвиваючи ідеї аналітичної юриспруденції, прагнув посилити процес гуманізації позитивного права. Незважаючи на використання низки природно-правових конструкцій при виробленні власної концепції права, Х. визнають представником легістського неопозитивістського праворозуміння, оскільки під правом, у широкому розумінні, вчений розумів наказ суверена.

Харт підкреслював високе значення філософського аналізу в визначенні, з’ясуванні, обґрунтуванні права та вирішенні не тільки теоретичних, але й практичних питань реального життя.

Ідеї Х. як піддано критиці низкою дослідників (особливо Р. Дворкіним), так і розвинуто та інтерпретовано низкою його учнів і послідовників (В. Валухов, Н. МакКормік, Д. Колеман, К. Грінавальт, Г. Хьюз, Ф. Сопер, Дж. Раз, Р. Сарторіус, С. Булігін та ін.).

Книга Лейсі вчасна для українських правознавців, оскільки уможливорює формування ціліснішого, нарешті, неупередженого уявлення про Харта, його внеску в теорію та філософію права, інші юридичні науки. Крім того, вона надихає на наукове вдосконалення, є джерелом оживлення інтересу до правознавства як цілісного процесу, як життя, яке не тільки складається з праць вчених, але й з життя самих вчених*.

Тв.: Hart H. L. A. *Concept of Law*. Oxford, 1961, (2-е видання) 1994; *Law, Liberty and Morality*. Oxford, 1963; *Positivism and Separation of Law and Morals* // *Harvard Law Review*. 1958, № 81; *Punishment and Responsibility*. Oxford, 1967; *Essays on Bentham*. Oxford, 1982; *Essays in Jurisprudence and Philosophy*. Oxford, 1983; Харт Х. Л. А. *Концепція права*. К., 1998.

Літ.: Туманов В. А. *Буржуазная правовая идеология*. М., 1971; MacCormick. H. L. A. *Hart*. Stanford, 1981; Нерсесянц В. С. *Философия права*. М., 1997; Baker В. М. *Hart H. L. A.* в кн.: *The Philosophy of Law. An Encyclopedia*. N. Y., 1999; Дворкін Роналд. *Серйозний погляд на права*. К., 2000; Вдовина А. Г. *Розвиток філософії права в ХХ ст. (англо-саксонська традиція)*. Дис... канд. юрид. наук. К., 2002.

* Українське правознавство теж має ким пишатися, тими, хто може надихнути нинішнє покоління правознавців (згадати хоча б Б. Кістяківського, про якого Л. Депенчук написала в 1995 р., академіка М. Василенка, зібрання праць якого нарешті виходять завдяки І. Б. Усенку, В. М. Корецького, про якого написав і праці якого вийшли за редакцією В. М. Денисова. Разом з тим варто було б більше видавати біографій правознавців.